

IWONA NIEWIADOMSKA*, KRZYSZTOF JUREK**, PATRYCJA WOŚKO***

Spółeczno-demograficzne czynniki warunkujące pozytywne postawy wobec imigrantów.

Badanie przekrojowe wśród osób mających kontakt z imigrantami z racji pełnionych funkcji zawodowych

Socio-demographic Determinants of Positive Attitudes towards Immigrants. A Cross-Sectional Study of People in Professional Contact with Immigrants

Abstrakt

Artykuł prezentuje refleksję nad postawami wobec imigrantów osób będących z nimi w kontakcie z racji pełnionych funkcji zawodowych. Ma on charakter zarówno poznawczy, jaki i praktyczny, gdyż natężenie negatywnych postaw wobec imigrantów może mieć daleko idące konsekwencje dla przyjmujących i przyjmowanych. Badaną grupę stanowili nauczyciele, pracownicy służby zdrowia oraz służb mundurowych (straż graniczna i straż więzienna). Przekrojowe badanie przeprowadzono z wykorzystaniem autorskiego narzędzia do diagnozy postaw wobec migrantów (Kwestionariusz postaw wobec imigrantów). Objęto nim 347 osób. Jego celem było określenie czynników warunku-

* Dr hab. Iwona Niewiadomska, prof. KUL – Katedra Psychoprofilaktyki Społecznej, Instytut Psychologii, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: iwona.niewiadomska@kul.pl, ORCID: 0000-0002-0244-2748.

** Dr Krzysztof Jurek – Katedra Socjologii Kultury, Religii i Partycypacji Społecznej, Instytut Nauk Socjologicznych, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: krzysztof.jurek@kul.pl, ORCID: 0000-0003-2641-0510.

*** Mgr Patrycja Wośko – Katedra Psychoprofilaktyki Społecznej, Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: patrycja.wosko@kul.pl, ORCID: 0000-0002-5600-9894.

jących pozytywną postawę wobec imigrantów. Uzyskane wyniki wskazują, że tymi czynnikami są płeć, intensywność kontaktów, miejsce zamieszkania, wiek, posiadanie dzieci oraz wykształcenie.

Słowa kluczowe: imigranci w Polsce, postawy wobec imigrantów, Kwestionariusz postaw wobec imigrantów, osoby mające kontakt z imigrantami z racji pełnionych funkcji zawodowych

Abstract

This article discusses attitudes towards immigrants demonstrated by professionals who are in contact with them by virtue of their professional obligations. The article is both theoretical and practical in nature since intense negative attitudes towards immigrants can have far-reaching consequences for the hosts and the received. The study group consisted of teachers, health care professionals and uniformed services (border guards and prison guards). The cross-sectional survey was conducted using the author's own tool for the diagnosis of attitudes towards migrants (Questionnaire of Attitudes towards Migrants, QATM). The research covered 347 people. Its aim was to identify the determinants of positive attitudes towards immigrants. The results indicate that the positive drivers are gender, intensity of contact, place of residence, age, having children and education.

Keywords: immigrants in Poland, attitudes towards immigrants, Questionnaire of Attitudes towards Migrants (QATM), people in professional contact with immigrants

Wstęp

Nastawienie przyjmujących do obcokrajowców stanowi istotny warunek funkcjonowanie imigranta w nowym środowisku społeczno-kulturowym. Jeśli jest ono pozytywne, to imigranci mają nie tylko większe poczucie akceptacji czy bezpieczeństwa w nowym społeczeństwie, ale także motywację do budowania nowych sieci kontaktów formalnych i nieformalnych. W niniejszym artykule podjęto refleksję nad postawami wobec imigrantów przedstawicieli zawodów mających w trakcie pracy kontakt z imigrantami. Mowa tutaj o reprezentantach takich grup zawodowych, jak nauczyciele, służba zdrowia oraz służby mundurowe. Z uwagi na obserwowane procesy migracyjne pracujący w tych grupach mają relatywnie dużą styczność z cudzoziemcami. Jakość ich relacji – niezależnie od przyczyny kontaktu – może w dużym stopniu rzutować na dalsze funkcjonowanie migranta w kraju przyjmującym.

Badania prowadzone wśród nauczycieli i dyrektorów szkół pokazują, że praca z migrantami jest dużym wyzwaniem. Z jednej strony pojawiają się trudności formalne i organizacyjne (np. szkoły są niedostosowane do przyjmowania i realizowania funkcji edukacyjnej wobec imigrantów), z drugiej strony brakuje pracownikom odpowiednich kompetencji do pracy cudzoziemcami. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na bariery językowe, kulturowe oraz religijne¹. Różnice kulturowe kształtują odmienne systemy wartości i motywa-

¹ G. Bartkowiak, *Postawy nauczycieli wobec kształcenia dzieci imigrantów w polskich szkołach: problemy związane z ich edukacją*, w: *Nauczyciel we współczesnej rzeczywistości edukacyjnej*,

cji, w tym także postawy wobec edukacji. Nauczyciele zwracają także uwagę na stres i przeciążenie z powodu niedostatecznego przygotowania do pracy z młodzieżą migrancką oraz brak wsparcia ze strony instytucji państwowych. Znaczenie mają ponadto indywidualne przekonania nauczycieli (pozytywne bądź negatywne), które mogą mieć wpływ na jakość pracy z migrantami². Inną kwestią pozostają pochodzenie ucznia i związane z nim ewentualne różnice kulturowe i edukacyjne³.

Grupą, która ma częstą styczność z cudzoziemcami, są również pracownicy służby zdrowia. Szacuje się, że od 2015 roku liczba imigrantów korzystających z usług zdrowotnych w Polsce stale rośnie⁴. W związku z tym służba zdrowia styka się z problemami kulturowymi i językowymi w kontekście leczenia osób pochodzących z innych krajów i regionów świata. Różnice w rozumieniu zdrowia i choroby, jak i w sposobach leczenia, mogą skutkować odwlekaniem decyzji o leczeniu⁵. Migranci, którzy nie mają wystarczającej wiedzy o systemie zdrowotnym w danym kraju, mogą także odczuwać lęk czy niepokój, np. w związku z kosztami leczenia. Bywa, że cudzoziemcy trafiają do szpitala w momencie zagrożenia życia⁶. Z prowadzonych badań wynika, że w służbie zdrowia dostrzegane są uprzedzenia w stosunku do migrantów. Skrajnym przejawem negatywnych postaw jest dyskryminacja, choć znacznie częściej występuje „po prostu” nieprzychylny podejście do pacjenta⁷. Problemy w relacjach między personelem medycznym a pacjentami z innego kraju są tym poważniejsze, im niższy jest poziom kompetencji kulturowych zarówno leczonego, jak i leczącego⁸. Wyzwaniem, przed którym stoi służba zdrowia, jest edukacja międzykulturowa

red. A. Karpińska, M. Zińczuk, K. Kowalczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2021, s. 267–286.

² K. Błęszyńska, *Edukacja wobec wyzwań migracyjnych*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2010.

³ M. Pamuła-Beherens, A. Hennel-Brzozowska, *Osobowość nauczycieli a praca z dziećmi migrantami w szkole podstawowej*, „Studia Edukacyjne” 2017, nr 46, s. 169–191.

⁴ Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2015, s. 93–108.

⁵ J. Kiszka, D. Ozga, A. Mach, R. Krajewski, *Udzielanie pomocy pacjentom odmiennym kulturowo na tle współczesnych migracji ludności w Europie*, „Pielęgniarstwo XXI Wieku” 2018, nr 1 (62), s. 34–36.

⁶ S. Collantes, *Czy osoby ubiegające się o nadanie statusu uchodźcy oraz nieudokumentowani migranci mają dostęp do opieki medycznej w krajach Unii Europejskiej? Porównanie sytuacji w 16 krajach*, w: *Poza systemem. Dostęp do ochrony zdrowia nieudokumentowanych migrantów i uchodźców ubiegających się o ochronę międzynarodową w Polsce*, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Warszawa 2011, s. 121.

⁷ N. Klorek, *Ochrona zdrowia nieudokumentowanych migrantów i osób ubiegających się o ochronę międzynarodową w opinii cudzoziemców*, w: *Poza systemem. Dostęp do ochrony zdrowia nieudokumentowanych migrantów i uchodźców ubiegających się o ochronę międzynarodową w Polsce*, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Warszawa 2011, s. 100–112.

⁸ J. Kiszka, D. Ozga, A. Mach, R. Krajewski, *Udzielanie pomocy pacjentom...*, s. 34–36.

mająca na celu łatwiejszą komunikację z osobami innej narodowości, a także leczenie zgodnie z ich wartościami i potrzebami.

Częsty kontakt z cudzoziemcami mają przedstawiciele służby granicznej oraz służby więziennej. Są to zawody specyficzne, należą bowiem do tzw. instytucji totalnych⁹. W porównaniu z innymi zawodami charakteryzują się sztywno ustalonymi normami i procedurami funkcjonowania. Funkcjonariusze służby granicznej często jako pierwsi mają styczność z migrantami, dlatego odpowiednie przygotowanie społeczno-kulturowe do pracy w takich warunkach jest kluczowe z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, w celu lepszego zrozumienia imigrantów i ich kultury. Po drugie, by realizować ustawowe cele i zadania zmierzające do zapewnienia bezpieczeństwa państwa. Od postawy funkcjonariuszy zależy to, w jaki sposób dany kraj będzie postrzegany przez cudzoziemców i jakie strategie adaptacyjne będą stosować przybysze¹⁰. Z przeprowadzonego monitoringu na graniach państwa polskiego wynika, że migranci spotykają się czasami z niechęcią i negatywnym nastawieniem funkcjonariuszy, w szczególności w sytuacjach składania wniosków o udzielanie ochrony międzynarodowej. Jednak z drugiej strony migranci zwracali uwagę, że w wielu przypadkach funkcjonariusze służyli pomocą w wyjaśnianiu procedur, a także umożliwiali kontakt z tłumaczem¹¹. Migranci, którzy zamieszkiwali ośrodki detencyjne zwracali uwagę, że funkcjonariusze straży granicznej wprowadzali rygor więzienny, wymuszali posłuszeństwo, traktowali cudzoziemców przedmiotowo. Jednocześnie doceniali wsparcie funkcjonariuszy, wyrażające się w możliwości wyrażenia swoich obaw¹². Badania międzynarodowe pokazują, że w wielu krajach prowadzi się rygorystyczną formę polityki migracyjnej¹³. Ze strony służb granicznych migranci doświadczają wielu zachowań przemocowych,

⁹ A. Baranowska, *Człowiek w instytucji totalnej. Społeczne aspekty służby polskich żołnierzy poza granicami kraju*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2013, s. 89–112; M. Szulecka, *Border Management and Migration Controls in Poland. Research Report*, Respond Working Paper Series 2019/24, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1348294/FULLTEXT01.pdf> (dostęp: 21.07.2022).

¹⁰ D. Niedźwiedzki, *Kształcenie osób odpowiedzialnych za kontakty z imigrantami/cudzoziemcami. Uzasadnienie, dezyderaty i propozycje realizacji*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2017, nr 2, s. 23–27.

¹¹ A. Chrzanowska, P. Mickiewicz, K. Słubik, J. Subko, A. Trylińska, *Na granicy. Raport z monitoringu dostępu do postępowania o udzielenie ochrony międzynarodowej na przejściach granicznych w Terespolu, Medyce i na lotnisku Warszawa Okęcie*, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Warszawa 2016, s. 53.

¹² W. Klaus, *Beetwen Closing Borders to Refugess and Welcoming Ukrainian Workers: Polish Migration Law at the Crossroads*, w: *Europe and the Refugee Response: A Crisis of Values?*, eds. E.M. Goździak, I. Main, B. Suter, Routledge, New York 2020, s. 74–90.

¹³ F. Webber, *The Cradle or the Grave? EU Migration Policy and Human Rights*, „Statewatch Journal” 2014, no. 3–4 (23), s. 3–7.

takich jak wyśmiewanie, przeklinanie, przemoc seksualną, brak poszanowania podstawowych praw ludzkich¹⁴.

Funkcjonariusze służby więziennej mają styczność ze skazanymi migrantami o różnorodnym pochodzeniu etnicznym i wyznaniowym. Służba więzienna stara się dbać o potrzeby kulturowe osadzonych, przestrzegając standardów i zasad odbywania kary przyjętych w danym kraju. Nie jest to jednak łatwe ze względu na odrębność kulturową niektórych migrantów, np. nie respektowanie poleceń od funkcjonariuszy płci żeńskiej. Pomimo trudności komunikacja między cudzoziemcami a strażą więzienną jest zazwyczaj poprawna. Funkcjonariusze starają się odpowiadać na potrzeby osadzonych, m.in. przez tworzenie warunków pozwalających na przeprowadzenie obrzędów religijnych¹⁵. Zgodnie z rekomendacjami Komitetu Ministrów Rady Europy służba więzienna powinna mieć na uwadze specyficzne potrzeby więźniów cudzoziemców¹⁶.

Badanie postaw wobec imigrantów – poza walorem poznawczym – ma wymiar praktyczny. Silne napięcie negatywnych postaw wobec migrantów może mieć daleko idące konsekwencje zarówno dla przyjmujących, jak i przyjmowanych. Niechęć wobec obcokrajowców może być podatnym gruntem dla wszelkiego rodzaju uprzedzeń czy aktów dyskryminacji. Uprzedzenia rodzą w jednostkach poczucie niepewności, lęku o przyszłość, a także refleksję, czy zostać, czy wyjechać i wędrować dalej. Tęsknota za tym, co bliskie powoduje brak poczucia bezpieczeństwa, niską ocenę wartości siebie. Niechęć przyjmujących do przybyszów wzmacnia i intensyfikuje wzajemne uprzedzenia i wrogie nastawienie, co może prowadzić do działań niezgodnych z prawem. Skutkiem uprzedzeń może być również wycofanie się przybyszów z kontaktów społecznych z przyjmującymi, unikanie ich. W sferze publicznej uprzedzenia i dyskryminacja utrudniają proces integracji, zaniechanie wspólnych przedsięwzięć i działań. Identyfikacja imigranta z krajem przyjmującym jest wówczas niewielka. Przybysze nie poznają, a tym bardziej nie kultywują poznanych zwyczajów, nie interesuje ich zastana kultura i uczestnictwo w niej, nie internalizują obcych wartości. W skrajnych przypadkach wrogie nastawienie i postawy rdzennej ludności mogą być przyczyną powstawania gett imigranckich. Analiza powyższych zjawisk nabiera szczególnej wagi ze względu na intensyfikację migracji do Polski. Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest określenie czynników

¹⁴ M. Fernandez, M. Jordan, Z. Kanno-Youngs, C. Dickerson, *People Actively Hate Us: Inside the Border Patrol's Morale Crisis*, „The New York Times” 15 September 2019, <https://www.nytimes.com/2019/09/15/us/border-patrol-culture.html> (dostęp: 6.05.2022)

¹⁵ A. Urbanek, *Tożsamość cudzoziemców resocjalizowanych w Polsce*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2015, nr 88, s.79–98.

¹⁶ G. Szczygieł, *Rekomendacja nr R(84) 12 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich dotyczących więźniów cudzoziemców*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 183–188.

warunkujących pozytywną postawę wobec imigrantów, natomiast podstawowym narzędziem badawczym – autorski Kwestionariusz postaw wobec migrantów.

Materiały i metody

Badaniem objęto osoby, które w swojej pracy zawodowej mają styczność z imigrantami. Kryterium włączenia do próby był regularny kontakt – co najmniej jeden raz w tygodniu. W badaniu wzięło udział 347 osób (179 kobiet, 165 mężczyzn, 3 osoby nie podały płci) w wieku od 22 do 66 lat. Średni wiek respondentów wyniósł 37,88 (SD = 8,97). Grupa ta składała się z osób mających kontakt z imigrantami z racji pełnionych funkcji zawodowych: pracowników służby więziennej ($N = 96$), nauczycieli ($N = 82$), pracowników służby zdrowia (lekarze, pielęgniarki, ratownicy medyczni; $N = 90$) oraz pracowników straży granicznej ($N = 79$). Ponad połowa ankietowanych pochodziła z miasta ($N = 241$). Uczestnicy zostali zapoznani z instrukcją oraz przebiegiem badań, a następnie każdy otrzymał do wypełnienia pakiet kwestionariuszy. Badania, które były anonimowe i dobrowolne, zostały przeprowadzone w sposób bezpośredni w wybranych jednostkach zatrudniających pracowników wskazanych powyżej profesji na terenie województwa lubelskiego. Przeprowadził je zespół pracowników akademickich i studentów pod kierownictwem dr hab. Iwony Niewiadomskiej. Jednostki do badania zostały wylosowane, natomiast osoby, z którymi je przeprowadzono były wydelegowane, najczęściej przez kierowników lub dyrektorów.

Kwestionariusz postaw wobec migrantów (QATM) jest autorskim narzędziem opracowanym przez Katedrę Psychoprofilaktyki Patologii Społecznej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II w Lublinie pod kierownictwem dr hab. Iwony Niewiadomskiej¹⁷. Składa się on z siedmiu twierdzeń dotyczących określonych postaw wobec imigrantów. Struktura narzędzia uwzględnia emocjonalny, behawioralny i poznawczy wymiary postawy. Badani mieli za zadanie ocenić, w jakim stopniu zgadzają się z danym twierdzeniem. Narzędzie zawiera pięciostopniową skalę odpowiedzi typu Likerta, gdzie cyfra 1 oznacza, że respondent zdecydowanie nie zgadza się z danym twierdzeniem, a cyfra 5 jest oceną wyrażającą pełną zgodność badanego z treścią danego twierdzenia. Wynik ogólny, który jest sumą punktów, mieści się w przedziale od 7 do 35. Im wyższy wynik, tym bardziej pozytywna postawa wobec imigrantów.

¹⁷ Dane zostały zebrane w ramach seminarium dyplomowego. Szczególne podziękowania należą się studentom: Patrycji Czarneckiej, Zuzannie Dados, Julii Jaźwińskiej, Aleksandrze Kłębokowskiej, Jakubowi Krąpcowi, Ewie Nosal, Łukaszowi Radlińskiemu i Agnieszce Sitarskiej.

Wybrana metoda wykazuje współczynnik α Cronbacha o zadawalającej wartości 0,864. Przeprowadzona eksploracyjna analiza czynnikowa (EFA) oraz confirmacyjna analiza czynnikowa (CFA) potwierdziły jednoczynnikową strukturę przyjętego narzędzia badawczego (RMSEA = 0,038; PCLOSE = 0,624; AGFI = 0,966; GFI = 0,990; CFI = 0,996). Twierdzenia użytej skali były następujące:

- Odczuwam pozytywne emocje w kontakcie z migrantem.
- Mam pozytywny stosunek do przyjmowania w moim kraju migrantów.
- Mam pozytywny stosunek do przebywania migrantów w moim kraju.
- W moim najbliższym otoczeniu spotykam się z pozytywnymi emocjami wobec migrantów.
- Udzieliłbym wsparcia potrzebującemu pomocy migrantowi.
- W referendum zagłosowałbym za przyjęciem migrantów.
- Udzieliłbym wsparcia atakowanemu przez moich rodaków migrantowi.

Dane analizowano przy użyciu programu IBM SPSS Statistics, wersja 26. Porównania między grupami przeprowadzono za pomocą testów parametrycznych. Wyniki QATM pomiędzy dwoma grupami porównano z zastosowaniem testu t dla prób niezależnych (np. płeć) oraz jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) w sytuacji, gdy zmienna niezależna miała więcej niż dwa poziomy (np. wiek). Dwuczynnikowa analiza wariancji została zastosowana do oceny wyników QATM przy jednoczesnym wpływie dwóch czynników klasyfikujących. Normalność rozkładów sprawdzano za pomocą testu Shapiro-Wilka. Homogeniczność wariancji oceniono testem równości wariancji Levene'a. Obliczono wielkości efektów. W interpretacji uzyskanych wartości wzięto pod uwagę wytyczne Cohena.

W celu identyfikacji czynników społeczno-demograficznych, które przewidywały wyniki QATM, zastosowano analizę regresji liniowej wielokrotnej (metoda krokowa). Założenia dotyczące współliniowości i jednorodności wariancji zostały sprawdzone za pomocą wykresów rozrzutu – heteroscedastyczności nie stwierdzono. Skośność mieściła się w przedziale ± 1 . Minimalny i maksymalny współczynnik wariancji inflacji (VIF) wynosił odpowiednio 1,016 i 1,283, co wskazuje, że nie istniało ryzyko wystąpienia współliniowości. Przyjęto, że uzyskane wyniki analizy są istotne statystycznie przy $p < 0,05$.

Wyniki

Średni wynik ogólny QATM wyniósł 18,56 (SD = 5,54). Przedstawiciele służby zdrowia uzyskali najwyższy przeciętny wynik ($M = 21,16$; SD = 5,54). Średnia dla strażników więziennych wyniosła 18,28 (SD = 5,49). Strażnicy graniczni uzyskali średni wynik 17,77 (SD = 5,78). Z kolei nauczyciele uzyskali najniższy

wynik ($M = 17,11$; $SD = 5,12$). Uzyskane wyniki należy uznać za przeciętne. Stwierdzono istotne statystycznie różnice ($p < 0,05$) w postawach wobec imigrantów w zależności od płci, wieku, miejsca zamieszkania, stanu cywilnego, wykształcenia, nasilenia kontaktów z cudzoziemcami w pracy zawodowej oraz posiadania dzieci (tabela 1).

Tabela 1. Wpływ czynników społeczno-demograficznych na wynik QATM

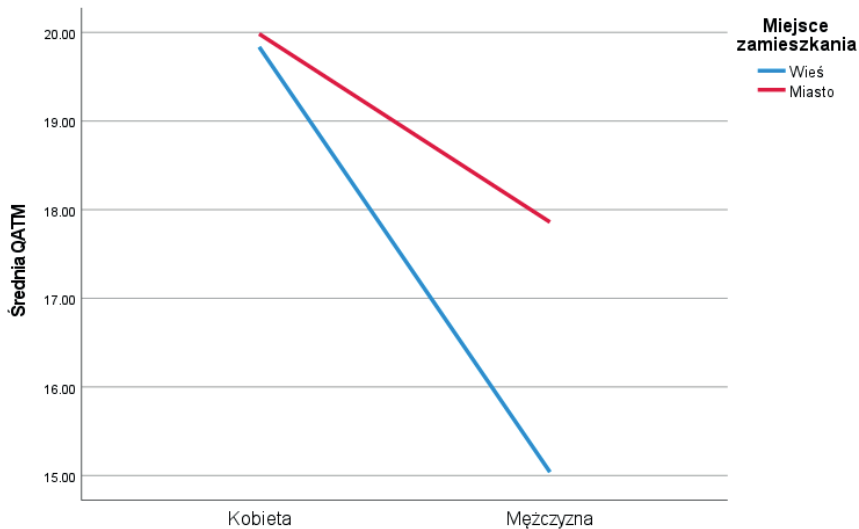
Zmienne		N	M'	SD**	Wynik testu	p	Wielkość efektu
Płeć	kobieta	179	19,94	5,05	5,048	< 0,001	0,547
	mężczyzna	165	17,01	5,67			
	brak danych	3	-	-			
Wiek	do 30 lat	82	16,83	6,05	10,318	< 0,001	0,057
	31–40 lat	146	18,17	5,28			
	powyżej 40 lat	119	20,24	5,06			
Miejsce zamieszkania	wieś	106	17,56	5,78	-2,254	0,025	0,263
	miasto	241	19,00	5,39			
Stan cywilny	w związku małżeńskim	97	17,08	5,53	-3,104	0,002	0,371
	stan wolny	249	19,12	5,45			
	brak danych	1	-	-			
Stosunek do wiary	wierzący	272	18,76	5,38	0,933	0,394	-
	wierzący niepraktykujący	61	17,69	5,82			
	niewierzący	14	18,50	7,26			
Wykształcenie	zawodowe	10	16,20	5,39	5,639	0,004	0,073
	średnie	126	17,45	5,85			
	wyższe	211	19,34	5,23			
Nasilenie kontaktów z cudzoziemcami	niskie	216	18,43	5,43	14,604	< 0,001	0,079
	przeciętne	78	16,64	5,07			
	wysokie	50	21,84	5,24			
	brak danych	3	-	-			
Posiadanie dzieci	tak	238	19,33	5,19	3,988	< 0,001	0,464
	nie	107	16,80	5,94			
	brak danych	2	-	-			

* Średnia. ** Odchylenie standardowe.

Dwuczynnikowa analiza wariancji została zastosowana do oceny wyników QATM przy jednoczesnym wpływie dwóch czynników klasyfikujących.

W niniejszym opracowaniu zaprezentowano model uwzględniający płeć oraz miejsce zamieszkania. Efekt główny miejsca zamieszkania okazał się istotny statystycznie ($F(1, 340) = 5,359$; $p = 0,021$; $\eta^2 = 0,016$, mała wielkość efektu). Efekt główny płci także był istotny statystycznie ($F(1, 340) = 28,732$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,079$, średnia wielkość efektu). Ponadto wykazano efekt interakcji ($F(1, 340) = 3,921$; $p = 0,049$; $\eta^2 = 0,012$, mała wielkość efektu). Mężczyźni, którzy mieszkali na wsi, zgłaszali niższe wyniki QATM (rysunek 1).

Rysunek 1. Wpływ płci i miejsca zamieszkania na wynik QATM

W celu określenia potencjalnych predyktorów postaw wobec imigrantów przeprowadzono wielokrotną regresję liniową metodą krokową (do modelu wprowadzono zmienne przedstawione w tabeli 2). Ostateczny model ($F(6, 331) = 11,707$; $p < 0,001$) wyjaśniał 18% wariacji w zakresie postaw wobec imigrantów. Model zawierał sześć istotnych predyktorów QATM: płeć ($\beta = 0,235$; $t = 4,594$; $p < 0,001$), posiadanie dzieci ($\beta = 0,122$; $t = 2,153$; $p = 0,032$), nasilenie kontaktów z cudzoziemcami ($\beta = 0,158$; $t = 3,120$; $p = 0,002$), wiek ($\beta = 0,128$; $t = 2,234$; $p = 0,026$), miejsce zamieszkania ($\beta = -0,128$; $t = -2,534$; $p = 0,012$) oraz wykształcenie ($\beta = 0,120$; $t = 2,320$; $p = 0,021$). Model przewidywał bardziej pozytywną postawę wobec imigrantów pracowników, którzy byli płci żeńskiej, mieli dzieci, częściej doświadczali kontaktów z cudzoziemcami, zamieszkiwali miasto oraz byli lepiej wykształceni. Ponadto pozytywna postawa wobec imigrantów była powiązana ze starszym wiekiem (tabela 2).

Tabela 2. Wyniki analizy liniowej regresji wielorakiej dla wyniku QATM w modelu ostatecznym

Model	Współczynniki niestandardyzowane		Współczynniki standaryzowane	t	p	Współliniowość	
	B	Błąd standardowy	β			Tolerancja	VIF
Stała	10,884	1,465		7,431	<0,001		
Płeć	2,605	0,567	0,235	4,594	<0,001	0,952	1,050
Posiadanie dzieci	1,465	0,680	0,122	2,153	0,032	0,780	1,283
Nasilenie kontaktów z cudzoziemcami	1,211	0,388	0,158	3,120	0,002	0,972	1,029
Wiek	0,080	0,036	0,128	2,234	0,026	0,861	1,314
Miejsce zamieszkania	-1,535	0,606	-0,128	-2,534	0,012	0,984	1,016
Wykształcenie	1,351	0,582	0,120	2,320	0,021	0,937	1,067

Dyskusja

Najsilniejszym predyktorem postaw okazała się płeć. W badaniu kobiety przejawiały bardziej pozytywną postawę wobec imigrantów. Dowodzi się, że charakteryzują się one bardziej rozwiniętą empatią, inteligencją emocjonalną. Niemniej jednak w literaturze przedmiotu można odnaleźć odmienne wyniki badań. Negatywne postawy kobiet wobec imigrantów wyjaśnia się m.in. przez brak poczucia bezpieczeństwa. Kobiety w większym stopniu troszczą się o bezpieczeństwo rodziny, co z jednej strony wzmaga lęk przed przestępczością ze strony imigrantów, z drugiej zaś wiąże się z brakiem ufności do odmiennych kultur i tradycji, np. arabskich¹⁸.

W przedstawionych badaniach własnych wykazano, że im większa intensywność kontaktów z migrantami, tym bardziej pozytywne postawy wobec nich u badanych osób mających kontakt z imigrantami z racji pełnionych funkcji zawodowych. Uzyskane wyniki są zgodne z doniesieniami innych badaczy. Częstsze kontakty z migrantami prowadzą do lepszego nastawienia i bardziej pozytywnych odczuć w stosunku do cudzoziemców¹⁹. Dowodzi się, że intensywność kontaktów koreluje z pozytywnymi emocjami wobec imigrantów,

¹⁸ M. Valentova, A. Alieva, *Gender Differences in the Perception of Immigration – Related Threats*, „International Journal of Intercultural Relations” 2013, no. 39, s. 5.

¹⁹ N. Esipova, J. Ray, A. Pugliese, D. Tsubutashvili, *How the Words Views Migration*, International Organization for Migration, Geneva 2015, s. 27–36.

np. z wywiadów przeprowadzonych z funkcjonariuszami straży granicznej wynika, że wielokrotnie przejawiali oni współczucie, zrozumienie i starali się dbać o potrzeby imigrantów mieszkujących w placówkach migracyjnych²⁰. Podobnie Markus Freitag i Carolin Rapp wskazują, że intensywność kontaktów z imigrantami wpływa na zmianę postaw wobec cudzoziemców – z negatywnych na pozytywne²¹. Zgodnie z teorią marginalizacji kulturowej, częstsze kontakty z migrantami sprzyjają lepszemu zrozumieniu imigrantów oraz budowaniu tolerancji wobec odmienności²². Jak zakłada tzw. hipoteza kontaktu, „uprzedzenia, o ile nie są głęboko zakorzenione w strukturze charakteru danej jednostki, mogą zostać ograniczone przez oparty na równym statusie, bezpośredni kontakt między grupą większościową i mniejszościową powiązanymi chęcią osiągnięcia wspólnych celów”²³. Proces adaptacji wiąże się ze zdobywaniem coraz większego doświadczenia, wiedzy o migrantach, dzięki czemu jednostka w większym stopniu zna i rozumie potrzeby cudzoziemców. Kontakt z innymi kulturami sprzyja kształtowaniu postaw tolerancji i nonkonformizmu. Dostrzeganie własnej inności i dystansu pomiędzy różnymi grupami wpływa jednocześnie na uświadamianie sobie własnej tożsamości²⁴. Postawa zamknięta powoduje, że inne kultury traktowane są jako wrogie, a brak znajomości obcych utrwała stereotypy i uprzedzenia²⁵. Migracje ze swej natury dotyczą dwóch stron – przyjmowanych i przyjmujących. Przybysze z innych kultur i narodów nie tylko wpływają na różnorodność systemu społeczno-kulturowego, ale przyczyniają się do jego przemian i ewolucji. Cudzoziemcy nie stanowią grupy, która jest jedynie zwykłą sumą jednostek, ale coś więcej – są nową wartością mającą wpływ na kulturę społeczeństwa przyjmującego. Imigranci wnoszą ze sobą wartości materialne i duchowe²⁶. Do pierwszych należą ubiór, potrawy, elementy architektury, do drugich – przekonania, obrzędy religijne, zwyczaje, styl życia, sposób postrzegania norm społecznych. Zetknięcie domowników i przybyszów

²⁰ M. Fernandez, M. Jordan, Z. Kanno-Youngs, C. Dickerson, *People Actively Hate Us: Inside the Border Patrol's Morale Crisis...*; H. Guzy-Steinke, *Między nami sąsiadami... Obcy, cudzoziemiec – stosunek studentów do obywateli Ukrainy*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2020, nr 1 (17), s. 36.

²¹ M. Freitag, C. Rapp, *Intolerance Toward Immigrants in Switzerland: Diminished Threat Through Social Contacts?*, „Swiss Political Science Review” 2013, vol. 19, iss. 4, s. 425–446.

²² T. Pass, V. Halapuu, *Attitudes Towards Immigrants and the Integration of Ethnically Diverse Societies*, NORFACE Migration Discussion Paper 2012/23, https://www.norface-migration.org/publ_uploads/NDP_23_12.pdf (dostęp: 21.07.2022).

²³ G.W. Allport, *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley Publishing Company, Cambridge 1954, s. 281.

²⁴ R. Szwed, *Tożsamość a obcość kulturowa*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.

²⁵ D. Niedźwiedzki, *Kształcenie osób odpowiedzialnych...*, s. 25.

²⁶ D. Card, C. Dustmann, I. Preston, *Understanding Attitudes to Immigration: The Migration and Minority Module of the First European Social Survey*, Center for Research and Analysis of Migration, London 2005.

ma swoje implikacje tożsamościowe zarówno u jednych, jak i u drugich²⁷. Stosunek do obcych kulturowo i etnicznie jest w dużej mierze odbiciem stosunku do siebie i grupy swoich, natomiast „dostrzeżenie i określenie granic obcości pozwala na wyznaczanie granic swojskości”²⁸.

Kluczowym czynnikiem wpływającym na stosunek do imigrantów jest miejsce zamieszkania. Bardziej pozytywną postawę wobec imigrantów przejawiali wśród badanych mieszkańcy miast. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że osoby zamieszkujące mniejsze miejscowości i obszary wiejskie mają gorszy stosunek do imigrantów w porównaniu z mieszkańcami miast²⁹. Ludność miejska zazwyczaj w mniejszym stopniu przejawia lęk przed cudzoziemcami³⁰. W dużej mierze powiązane jest to z częstszymi kontaktami z osobami odmiennymi kulturowo w środowisku miejskim. Rahsaan Maxwell wskazuje, że duże miasta to obszary związane z rozwijającym się sektorem usługowym, większą stabilnością finansową, lepszą edukacją, także w zakresie wielokulturowości. W miastach istnieje większe prawdopodobieństwo kontaktu z migrantami, co przyczynia się do budowania pozytywnych opinii o cudzoziemcach³¹. Ważną rolę w zakresie edukacji odgrywają organizacje pozarządowe lub instytucje publiczne promujące różnorodność kulturową w większych ośrodkach miejskich³². Warto podkreślić, że mężczyźni zamieszkujący miasto cechowali się istotnie wyższą pozytywną postawą wobec imigrantów niż mieszkańcy wsi. W przypadku kobiet miejsce zamieszkania nie odgrywało takiej roli.

Wiek jest kolejnym czynnikiem, który wyjaśnia postawę wobec migrantów, choć doniesienia badaczy w tym zakresie nie są spójne. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że osoby młodsze mają bardziej pozytywny stosunek do przybyszów. Tłumaczy się to m.in. tym, że są one bardziej otwarte na obcość,

²⁷ A. Pécout, P. de Guchteneire, *International Migration, Border Controls and Human Rights: Assessing the Relevance of a Right to Mobility*, „Journal of Borderlands Studies” 2006, vol. 21, no. 1, s. 69–86.

²⁸ P. Szydłak, E. Nowicka, *Swoi i obcy. Granice jawne i ukryte*, w: *Inny, obcy, wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, red. E. Nowicka, J. Nawrocki, Oficyna Naukowa, Warszawa 1996, s. 188.

²⁹ M. Butkus, A. Maciulyte-Sniukiene, H. Matuzeviciule, *Socio-demographic Factors Influencing Attitude Toward Refugees: An Analysis of Data From European Social Survey*, w: *Globalization and Its Socio-economic Consequences: 16th International Scientific Conference, 5th–6th October 2016, Rajcecke Teplice, Slovak Republic: Proceedings*, part 1, University of Zilina, Zilina 2016, s. 286–294; M. Butkus, A. Maciulyte-Sniukiene, K. Matuzeviciule, V. Davidavičienė, *Society's Attitudes Towards Impact of Immigration: Case of EU Countries*, „Marketing and Management of Innovations” 2018, no. 1, s. 338–352.

³⁰ R. Wiśniewski, *Postawy Polaków wobec obcokrajowców*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2011, nr 2 (140), s. 221–234.

³¹ R. Maxwell, *Cosmopolitan Immigration Attitudes in Large European Cities: Contextual or Compositional Effects*, „American Political Science Review” 2019, vol. 113, iss. 2, s. 456–474.

³² J. Dennison, L. Dražanová, *Public Attitudes on Migration: Rethinking How People Perceive Migration An Analysis of Existing Opinion Polls in the Euro-Mediterranean Region*, European University Institute, Florence 2018.

odmienność, mają częstszy kontakt z cudzoziemcami, częściej podróżują za granicę. Tymczasem w naszych badaniach starsi pracownicy charakteryzowali się bardziej pozytywną postawą wobec imigrantów. Można założyć, że osoby starsze, które mają większe doświadczenie w pracy z cudzoziemcami, lepiej rozumieją ich problemy, trudności, z którymi się stykają w nowym społeczeństwie. Założenie to, podobnie jak w przypadku płci, wymaga dalszych studiów.

Pozytywny stosunek wobec migrantów był związany z posiadaniem dzieci. Można założyć, że osoby mające dzieci w większym stopniu doświadczają odpowiedzialności i troski o innych (warto podkreślić, że kobiety charakteryzowały się bardziej pozytywną postawą wobec imigrantów). Z drugiej strony – biorąc pod uwagę sytuację rodzinną imigrantów, np. rozłąka z ojcem, matką, żoną, mężem – w większym stopniu potrafią zrozumieć emocje, problemy, troski cudzoziemców.

Czynnikiem kształtującym pozytywne postawy wobec migrantów jest także wykształcenie. Osoby z wyższym wykształceniem charakteryzują się większą otwartością i zdolnością do zrozumienia długofalowych pozytywnych korzyści ekonomicznych, jakie mogą zaistnieć dzięki obecności migrantów³³. Posiadanie niezbędnych kompetencji poznawczych i emocjonalnych umożliwia rozwijanie pozytywnego stosunku do imigrantów, obniżając jednocześnie poczucie zagrożenia i łamiąc stereotypy w sposobie myślenia o danej grupie społecznej³⁴.

Podsumowanie

Proces wchodzenia w obce społeczeństwo jest długotrwały i z perspektywy migranta bardzo trudny. Często po jego początkowej fascynacji nowością, tym co lepsze, wygodniejsze, bogatsze, przychodzą trudności, a wraz z nimi refleksja na tym, kim jest. Okazuje się, że w nowym miejscu ludzie inaczej postrzegają codzienne sprawy, inaczej się zachowują, mają inny stosunek do państwa i religii, inaczej spędzają dni wolne od pracy, inaczej się ubierają i urządzają swoje domy. Zazwyczaj im większe są różnice pomiędzy kulturami kraju rodzimego i kraju przyjmującego, tym większe są również skutki szoku kulturowego.

³³ OECD, *The Fiscal Impact of Immigration in OECD Countries*, „International Migration Outlook. Annual Report” 2013, s. 125–189; B. d’Hombres, L. Nunziata, *Wish You Were Here? Quasi-experimental Evidence on the Effect of Education on Self-Reported Attitude Toward Immigrants*, „European Economic Review” 2016, vol. 90, s. 201–224.

³⁴ F. Borgonovi, *The Relationship between Education and Levels of Trust and Tolerance in Europe*, „British Journal of Sociology” 2012, vol. 63, iss. 1, s. 146–167; F. Borgonovi, A. Prokopek, *Education and Attitudes Toward Migration in a Cross Country Perspective*, „Frontiers in Psychology” 2019, vol. 10, s. 13–17; T. Johnson, C. Dawes, *Do Parents’ Life Experiences Affect the Political and Civic Participation of Their Children? The Case of Draft-Induced Military Service*, „Political Behavior” 2016, vol. 38, s. 793–816.

Postawa przyjmujących ma zatem duże znaczenie w przebiegu tego procesu, np. pozytywna postawa rodziców wobec obcokrajowców sprzyja akceptacji nowego ucznia-migranta przez klasę, pozytywne relacje znacznie łatwiej kształtować także w szkołach, które tworzą warunki do przyjaznej i efektywnej integracji³⁵.

Przedstawione badania są ograniczone, gdyż oceny postaw wobec imigrantów osób mających kontakt z imigrantami z racji pełnionych funkcji zawodowych dokonano m.in. z pominięciem analiz porównawczych poszczególnych zawodów. Ponadto cudzoziemcy odbywający w Polsce karę pozbawienia wolności, stykają się w wieloma innymi przedstawicielami państwa, którzy nie zostali włączeni do badania, np. policjantami czy urzędnikami skarbowymi. Eksploatacja miała charakter przekrojowy. Jednak zastosowany dobór dogodnej próby skutkowało brakiem możliwości generalizowania wyników odnośnie do populacji. Ograniczenie badawcze jest związane również z metodą zbierania danych, np. ankietowani mogli chcieć udzielać odpowiedzi akceptowalnych społecznie, a nie zgodnych z prawdą. Z uwagi na zmienność postaw oraz ogólną dynamikę omawianego zjawiska warto prowadzić jego dalsze rozpoznanie uwzględniające szerszą perspektywę czasową³⁶. Na postawy respondentów mogą wpływać z jednej strony osobiste doświadczenia, które w ostatnich latach zaczęły przybierać formę rzeczywistego, nieabstrakcyjnego kontaktu z cudzoziemcami/imigrantami, a z drugiej strony dyskurs medialny, np. związany z kryzysem migracyjnym³⁷. Aspektem przyszłych badań powinno być także poszukiwanie zmiennych (np. osobowościowych) modyfikujących postawy wobec imigrantów.

Bibliografia

- Allport G.W., *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley Publishing Company, Cambridge 1954.
- Baranowska A., *Człowiek w instytucji totalnej. Społeczne aspekty służby polskich żołnierzy poza granicami kraju*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2013.
- Bartkowiak G., *Postawy nauczycieli wobec kształcenia dzieci imigrantów w polskich szkołach: problemy związane z ich edukacją*, w: *Nauczyciel we współczesnej rzeczywistości edukacyjnej*, red. A. Karpińska, M. Zińczuk, K. Kowalczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2021, s. 267–286.
- Błeszyńska K., *Edukacja wobec wyzwań migracyjnych*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2010.
- Borgonovi F., *The Relationship between Education and Levels of Trust and Tolerance in Europe*, „British Journal of Sociology” 2012, vol. 63, iss. 1, s. 146–167.
- Borgonovi F., Prokopek A., *Education and Attitudes Toward Migration in a Cross Country Perspective*, „Fronites in Psychology” 2019, vol. 10, s. 1–17.

³⁵ J. Brzozowski, K. Pedziwiatr, *Analiza procesu integracji imigrantów w Małopolsce*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Kraków 2014, s. 117–128.

³⁶ G. Facchini, A. Mayda, *Individual Attitudes Towards Skilled Migration: An Empirical Analysis Across Countries*, „World Economy” 2012, vol. 35, iss. 2, s. 183–196.

³⁷ E. Nowicka, S. Łodziński, *Odcienie obcości. Wyniki sondażu „Polacy i inni 30 lat później” – analiza porównawcza (1988, 1998, 2018)*, „Kultura i Społeczeństwo” 2020, nr 64 (3), s. 169–198.

- Brzozowski J., Pedziwiatr K., *Analiza procesu integracji imigrantów w Małopolsce*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Kraków 2014.
- Butkus M., Maciulyte-Sniukiene A., Matuzeviciule K., *Socio-demographic Factors Influencing Attitude Toward Refugees: An Analysis of Data From European Social Survey*, w: *Globalization and Its Socio-economic Consequences: 16th International Scientific Conference, 5th-6th October 2016, Rajcke Teplice, Slovak Republic: Proceedings*, part 1, University of Zilina, Zilina 2016, s. 286–294.
- Butkus M., Maciulyte-Sniukiene A., Matuzeviciule K., Davidavičienė V., *Society's Attitudes Towards Impact of Immigration: Case of EU Countries*, „Marketing and Management of Innovations” 2018, no. 1, s. 338–352.
- Card D., Dustmann C., Preston I., *Understanding Attitudes to Immigration: The Migration and Minority Module of the First European Social Survey*, Center for Research and Analysis of Migration, London 2005.
- Chańko A., *Kształcenie kompetencji międzykulturowych kadry instytucji penitencjarnych w Polsce – kontekst pracy z obcokrajowcami przebywającymi w izolacji więziennej*, w: *Diagnostyka i metodyka psychopedagogiczna w warunkach wielokulturowości* red. T. Bajkowski, K. Sawicki, U. Namiotko, Wydawnictwo Naukowe Żak, Warszawa 2014, s. 164–178.
- Chrzanowska A., Mickiewicz P., Słubik K., Subko J., Trylińska A., *Na granicy. Raport z monitoringu dostępu do postępowania o udzielenie ochrony międzynarodowej na przejściach granicznych w Terespolu, Medyce i na lotnisku Warszawa Okęcie*, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Warszawa 2016.
- Collantes S., *Czy osoby ubiegające się o nadanie statusu uchodźcy oraz nieudokumentowani migranci mają dostęp do opieki medycznej w krajach Unii Europejskiej? Porównanie sytuacji w 16 krajach, w: Poza systemem. Dostęp do ochrony zdrowia nieudokumentowanych migrantów i uchodźców ubiegających się o ochronę międzynarodową w Polsce*, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Warszawa 2011, s. 113–142.
- Dennison J., Dražanová L., *Public Attitudes on Migration: Rethinking How People Perceive Migration. An Analysis of Existing Opinion Polls in the Euro-Mediterranean Region*, European University Institute, Florenze 2018.
- Esipova N., Ray J., Pugliese A., Tsubutashvili D., *How the Words Views Migration*, International Organization for Migration, Geneva 2015.
- Facchini, G., Mayda A., *Individual Attitudes Towards Skilled Migration: An Empirical Analysis Across Countries*, „World Economy” 2012, vol. 35, iss. 2, s. 183–196.
- Fernandez M., Jordan M., Kanno-Youngs Z., Dickerson C., *People Actively Hate Us: Inside the Border Patrol's Morale Crisis*, „The New York Times” 15 September 2019, <https://www.nytimes.com/2019/09/15/us/border-patrol-culture.html> (dostęp: 6.05.2022).
- Freitag M., Rapp C., *Intolerance Toward Immigrants in Switzerland: Diminished Threat Through Social Contacts?*, „Swiss Political Science Review” 2013, vol. 19, iss. 4, s. 425–446.
- Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2015.
- Guzy-Steinke H., *Między nami sąsiadami... Obcy, cudzoziemiec – stosunek studentów do obywateli Ukrainy*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2020, nr 1 (17), s. 27–39.
- Hombres B. d', Nunziata L., *Wish You Were Here? Quasi-experimental Evidence on the Effect of Education on Self-Reported Attitude Toward Immigrants*, „European Economic Review” 2016, vol. 90, s. 201–224.
- Johnson, T., Dawes C., *Do Parents' Life Experiences Affect the Political and Civic Participation of Their Children? The Case of Draft-Induced Military Service*, „Political Behavior” 2016, vol. 38, s. 793–816.
- Jurek K., *Tożsamość imigrantów z Białorusi i Ukrainy. Wchodzenie w polskie społeczeństwo*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016
- Kiszka J., Ozga D., Mach A., Krajewski R., *Udzielanie pomocy pacjentom odmiennym kulturowo na tle współczesnych migracji ludności w Europie*, „Pielęgniarstwo XXI Wieku” 2018, nr 1 (62), s. 30–36.

- Klaus W., *Between Closing Borders to Refugees and Welcoming Ukrainian Workers: Polish Migration Law at the Crossroads*, w: *Europe and the Refugee Response: A Crisis of Values?*, eds. E.M. Goździak, I. Main, B. Suter, Routledge, New York 2020, s. 74–90.
- Kłorek N., *Ochrona zdrowia nieudokumentowanych migrantów i osób ubiegających się o ochronę międzynarodową w opinii cudzoziemców*, w: *Poza systemem. Dostęp do ochrony zdrowia nieudokumentowanych migrantów i uchodźców ubiegających się o ochronę międzynarodową w Polsce*, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Warszawa 2011, s. 45–112.
- Maxwell R., *Cosmopolitan Immigration Attitudes in Large European Cities: Contextual or Compositional Effects*, „*American Political Science Review*” 2019, vol. 113, iss. 2, s. 456–474.
- Niedźwiedzki D., *Kształcenie osób odpowiedzialnych za kontakty z imigrantami/cudzoziemcami. Uzasadnienie, dezyderaty i propozycje realizacji*, „*Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*” 2017, nr 2, s. 23–38.
- Nowicka E., Łodziński S., *Odcienie obcości. Wyniki sondażu „Polacy i inni 30 lat później” – analiza porównawcza (1988, 1998, 2018)*, „*Kultura i Społeczeństwo*” 2020, nr 64 (3), s. 169–198.
- OECD, *The Fiscal Impact of Immigration in OECD Countries*, OECD, *The Fiscal Impact of Immigration in OECD Countries*, „*International Migration Outlook. Annual Report*” 2013, s. 125–189.
- Pamuła-Beherens M., Hennel-Brzozowska A., *Osobowość nauczycieli a praca z dziećmi migrantami w szkole podstawowej*, „*Studia Edukacyjne*” 2017, nr 46, s. 169–191.
- Pass T., Halapuu V., *Attitudes Towards Immigrants and the Integration of Ethnically Diverse Societies*, NORFACE Migration Discussion Paper 2012/23, https://www.norface-migration.org/publ_uploads/NDP_23_12.pdf (dostęp: 21.07.2022).
- Pécoud A., Guchteneire P. de, *International Migration, Border Controls and Human Rights: Assessing the Relevance of a Right to Mobility*, „*Journal of Borderlands Studies*” 2006, vol. 21, no. 1, s. 69–86.
- Poklek R., *Prosocial Motivation of Prison Service Officers as an Occupational Group with a Social Mission*, „*Resocjalizacja Polska*”, 2015, nr 9, s. 323–340.
- Szczygieł G., *Rekomendacja nr R(84) 12 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich dotyczących więźniów cudzoziemców*, „*Przegląd Więziennictwa Polskiego*” 2011, nr 72–73, s. 183–188.
- Szydłak P., Nowicka E., *Swoi i obcy. Granice jawne i ukryte*, w: *Inny, obcy, wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, red. E. Nowicka, J. Nawrocki, Oficyna Naukowa, Warszawa 1996, s. 185–219.
- Szulecka M., *Border Management and Migration Controls in Poland*, Respond Working Paper Series 2019/24, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1348294/FULLTEXT01.pdf> (dostęp: 21.07.2022).
- Szwed R., *Tożsamość a obcość kulturowa*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.
- Urbanek A., *Tożsamość cudzoziemców resocjalizowanych w Polsce*, „*Przegląd Więziennictwa Polskiego*” 2015, nr 88, s. 79–98.
- Valentova M., Alieva A., *Gender Differences in the Perception of Immigration – Related Threats*, „*International Journal of Intercultural Relations*” 2013, nr 39, s. 1–8.
- Webber F., *The Cradle or the Grave? EU Migration Policy and Human Rights*, „*Statewatch Journal*” 2014, nr 3–4 (23), s. 3–7.
- Wiśniewski R., *Postawy Polaków wobec obcokrajowców*, „*Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*” 2011, nr 2 (140), s. 221–234.